

ORIGINILE NAȚIONALISMULUI EUROPEAN THE ORIGINS OF THE EUROPEAN NATIONALISM

Prof. univ. dr. Sorin PUREC

ABSTRACT. THIS ARTICLE PRESENTS AND IDENTIFIES THE INTELLECTUAL ORIGINS OF THE EUROPEAN NATIONALISM IN THE HERDERIAN CONCEPT OF VOLKGEIST APPEARED IN GERMANY DURING THE ENLIGHTENMENT AND OPPOSING THE ILLUMINIST IDEOLOGY. SINCE THE XVIII CENTURY AND UP TO NOW, EUROPE WILL BE THE BACKGROUND OF TWO CONCEPTS: THE NATION AS A SPIRIT AND NATION-CONTRACT.

KEY WORDS: NATION, VOLKGEIST, SOCIAL CONTRACT, CONSERVATISM, ENLIGHTENMENT.

Ideea de națiune apare odată cu Pacea de la Westfalia din 1648 când se recunoaște dreptul popoarelor. Chiar dacă, la acea vreme, ideea de popor-națiune este incipientă, fiecare putere politică încercând să devină imperiu prin înglobarea a cât mai multe popoare diferite, dreptul popoarelor reflectă o tendință care se născuse pe fronturile războiului de 30 de ani unde dușmanul era definit de limbă și religie, dușmanul era alteritatea. Astfel, naționalismul leagă alteritatea de opoziție. Ceea ce e străin este respins ori trebuie eradicat. Pe meleagurile noastre, cu o jumătate de secol înainte, Mihai Viteazul unea cele trei țări vorbitoare de limbă română. Nu trebuie să ne iluzionăm că, la vremea aceea, banul Craiovei unea toți românii; el era unul din puținii noștri domnitori care cucereau teritorii străine. Erau cuceriri militare asupra unor teritorii, nu asupra popoarelor. La vremea aceea nu era nici o surpriză că teritoriile cucerite erau locuite de vorbitori ai limbii cuceritorilor pentru că dinamica mutării hotarelor era destul de mare, iar fuga popoarelor din fața trupelor a amestecat babilonic populațiile și limbile. Nicolae Bălcescu spune povestea lui Mihai Viteazul²⁸³ în plină epocă romantică, în epoca naționalismului, iar istorisirea lui nu putea să scape de balastul ideologic al epocii și este romanțată până la falsificare.

Ideea de națiune rămâne adormită până în epoca luminilor când apare ideea de contract social. Pentru luminiști omul primitiv, natural trăiește liber și în afara statului. Deasupra lui nu există nici lege civilă, nici lege morală, el este anomic și amoral. Ceva, mai puternic decât dorința de libertate, îi face pe oameni să se apropie și să decidă să trăiască împreună. Oare ce motiv au avut? Pentru Hobbes, frica de moarte i-a adunat să își impună reciproc legi și să își cedeze drepturile lor nelimitate suveranului. Pentru Locke, teama de foame și gestionarea resurselor i-a adunat, iar marele stat pe care l-au creat avea rolul să reglementeze mai degrabă relații economice decât să fie paznicul și împărțitorul violenței. Rousseau aduce o idee revoluționară prin contractul social,

---

²⁸³ Vezi și Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai Voievod Viteazul*, București: Minerva, 1985

primul manual de drept politic, pentru că relativizează relațiile sociale transformându-le în abstracțiuni arbitrare care pot fi schimbate oricând: contractul social este reziliabil de semnatori și poate fi supus oricărei schimbări. Totuși, pentru gânditorul francez, semnatorii au ceva în comun: teritoriul pe care îl împart și limba pe care o vorbesc. Astfel, statul născut prin contract este unul local, particular iar comunitatea contractantă este o națiune.

Revoluția franceză transformă contractul în constituție, făcând un pas uriaș deoarece constituția nu mai leagă între ei oameni care au ceva în comun, ci adună orice indivizi, ca ființe sociale, care respectă legi egale pentru toți, elementul de unitate al națiunii fiind doar apartenența la umanitate. Marea ambiție a revoluționarilor a fost o constituție universală aplicabilă oricărui om. Această idee este, până la urmă, aristotelică, pornind de la înțelegerea omului ca ființă socială, *zoon politikon*²⁸⁴, supus acelorași valori universale izvorâte din apartenența naturală la umanitate. Pentru Stagirit societatea este anterioară omului, „nu se naște din om, oricât de departe am coborî în istorie, ci omul se naște dintr-o societate deja dată.”²⁸⁵ Revoluția franceză leagă indivizii de umanitate, nu de națiune, le redă libertatea, dezlegându-i de orice apartenență definitivă. Acest lucru este cu atât mai contradictoriu, cu cât revoluționarii folosesc în exces ideea de națiune, însă înțeleg prin ea comunitatea legată numai de constituție. Cetățenii devin doar niște asociați care sunt gata să lupte pentru a-și păstra autonomia și dreptul lor de a fi reprezentați de o legislatură. Pactul sau constituția este ceea ce îi leagă și exprimă hotărârea lor de a trăi împreună, le fixează limitele și le definește natura. Pactul le dă dreptul asociaților de a numi un suveran care nu mai este stăpânul lor, dar se bucură de dreptul de a administra și depozita bunurile lor. Suveranul lor poate fi oricând eliberat din funcție dacă nu se achită de obligațiile impuse sau își folosește greșit autoritatea încredințată prin contract. Constituția reprezintă pentru revoluționari repetarea pactului primordial care stă la originea societății. Îmbătați de această nouă perspectivă, cuprinși de delir prometeic, vor începe elaborarea unei constituții universale sprijinită doar pe ideea de umanitate universală. Pentru ei, chiar și limbile sunt caduce, ideea de Dumnezeu trebuie înlocuită cu cea de om, biserica este retrogradă iar ateismul reprezintă eliberarea supremă a spiritului de vechi, șablon, eroare.

Frenezia revoluționară nu ar fi avut limite dacă nu s-ar fi întors curând împotriva lor. Ei nu au gândit până la capăt rădăcinile vieții colective, nu merg până la ideea de inconștient colectiv și, luându-se numai pe ei drept bază s-au crezut îndreptățiți să constituie societatea, să schimbe tot ce părea vechi, de la rânduieli, până la denumirea lunilor anului. În plan politic, revoluției îi urmează Marea Teroare care decimează nu doar opozanții, ci și pe suspecti, sfârșind prin a elimina chiar revoluționarii. Guvernarea cu ghilotina duce la pierderea sprijinului popular și primirea entuziastă a lui Napoleon care pune mâna pe Franța incredibil de ușor. O națiune mobilizată de revoluție cade în brațele lui Napoleon care o conduce la cucerirea Europei și sucombă în nebuloasa numită Imperiu Țarist. Aceste episoade duc la opoziția internațională față de tot ce reprezintă Franța și revoluția: forțele politice se aliază împotriva patriei revoluției, forțele intelectuale de pretutindeni distrug ideea de națiune universală. Loviturile vin de peste tot, dar cele mai puternice sunt tot de pe teritoriul francez, iar acestea poartă numele generic de romantism.

În anul 1774 Johann Gottfried von Herder publică lucrarea *O altă filosofie a istoriei*, carte de căpătâi a romantismului german, carte care definește geniul național, *Volkgeist* (Volk – popor, geist – spirit), modul unic și de neînlocuit de a fi al oricărei națiuni a pământului. *Volkgeist*-ul este născut din pluralitatea sufletelor colective și nimic nu poate transcende acestuia. „Toate valorile

---

²⁸⁴ Vezi și Aristotel, *Politica*, București: Paideia, 2001

²⁸⁵ Alain Finkielkraut, *Înfrângerea gândirii*, București: Humanitas, 1992, p. 17

supranațională, fie ele juridice, estetice ori morale, sunt decăzute din suveranitatea lor.”²⁸⁶ Nicio creație nu poate fi ruptă de locul unde a fost creată, nu poate fi judecată după criterii universale și atemporale. Astfel, Herder „reșează Binele, Adevărul și Frumosul la locul lor de origine, coboară categoriile eterne de pe cerul unde stăteau așa comod, așezându-le pe petecul de pământ unde au luat naștere. Nu există absolut, nu există decât valori regionale și principii adăugate. Omul e departe de a aparține tuturor vremurilor și tuturor țărilor, fiecărei perioade istorice și fiecărei națiuni de pe Terra îi corespunde un tip specific de umanitate. (...) Dintotdeauna, mai precis de la Platon la Voltaire, diversitatea umană a fost adusă în fața tribunalului valorilor; cu apariția lui Herder, tribunalul diversității condamnă toate valorile universale.”²⁸⁷ Demersul lui Herder este interesat de recuperarea literaturii tradiționale germane și de evitarea mimării literaturii franceze, foarte la modă în epocă. Ceea ce venea din Franța este respins acum în numele specificității germane, ca un corp străin pe care germanismul nu îl poate asimila. Ideea de *Volkgeist* prinde atât de puternic în fărâmișatele state germane, că juriștii și scriitorii se apucă de curățarea națiunii de moravuri străine și de cuvinte străine. Astfel apare dreptul german bazat pe obiceiuri, cutume, maxime tradiționale, în timp ce poeții și scriitorii curăță limba de cuvinte străine, înlocuiesc cuvintele cu origine latină cu altele cu origine pur germană. Herder, însuși, se angajează să culeagă și să publice folclor, dând poezilor modele de poezii și cântece tradiționale cu toată puritatea și prospețimea lor. Herder primește sprijinul lui Goethe care este de acord să publice o lucrare despre arta germană într-o carte a lui. În 1771, cu ocazia unei vizite la Strasbourg pentru a-l întâlni pe Herder, tânărul Goethe este puternic impresionat de catedrala gotică a orașului. Aceasta i se pare o construcție tipic germană, într-o comunitate germană, construită de germani, respirând spirit german, chiar dacă se afla pe pământ francez. Stilul gotic este revendicat de uriașul de la Weimar drept stilul arhitectural german. „Această artă caracteristică este singura adevărată”²⁸⁸ scrie contra curentului secolului Luminilor trezit de conștiința identității sale naționale. Goethe a rămas de partea *Volkgeist*-ului anii tinereții când este legat de curentul Sturm und Drang²⁸⁹.

Pe teren francez, Joseph de Maistre, este alături de tradiționaliști, conservatori și contrarevoluționari, apropiat ideologic *Volkgeist*-ului german. Evoluțiile nepopulare ale Revoluției alimentează aceste curente mai vechi care vor reuși să răstoarne în plan teoretic valorile Luminilor și să fie credibili din punct de vedere intelectual. Este atacată ideea de revoluție cu tot arsenalul retoric de care dispunea de Maistre: „Revoluția franceză era un anume delir inexplicabil, o impetuozitate oarbă, un dispreț scandalos pentru tot ce este respectabil în oameni. O atrocitate de tip nou, care glumea pe seama trișărilor ei. Mai cu seamă o prostituție nerușinată a rațiunii și a tuturor cuvintelor făcute pentru a exprima ideile de justiție și de virtute.”²⁹⁰ Omul, cu toată universalitatea umanității sale este dizolvat în etnie. „Nu există oameni în lume. Am văzut, în viața mea, francezi, italieni, ruși etc. Știu chiar, grație lui Montesquieu, că există persani. Cât privește omul, declar că nu l-am întâlnit în viața mea. Dacă el există, este fără știrea mea.”²⁹¹ El devine o „fantomă zoologică”, după Spengler, dacă nu aparține unei culturi, loc, limbă. Omul nu este la fel ca Ființa lui Hegel, lipsit de determinatii; el este grefat precis de trăsături care externe pe care le

---

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 12

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 14

²⁸⁸ Goethe, *Arhitectura germană*, în *Gândirea lui Goethe în texte alese*, București: Minerva, 1973, vol.I, p.288;

²⁸⁹ Furtună și avânt

²⁹⁰ Joseph de Maistre, *Considerații despre Franța*, București: Antet, 2010

²⁹¹ *Ibidem*

interiorizează și contextualizează. Națiunea este așezată înaintea omului, îi este anterioară și determinantă. Națiunea nu reflectă și nu se naște ca urmare a voinței membrilor ei, ci voința lor este comandată de apartenența la totalitatea națională. Ființă socială, de fapt existentă în cadrul unui grup, națiune, omul nu își aparține, este parte a națiunii, fundamentat pe altceva decât pe el însuși. Dumnezeu, alungat de Lumini, își găsește locul în această construcție, dar este un loc ciudat pe care Biserica nu l-a prevăzut: dacă omul aparține unei națiuni predefinite și pe care nu a creat-o, atunci Dumnezeu este creatorul națiunilor. Vina revoluționarilor este de a-l înfrunta direct pe Dumnezeu prin apelul la o umanitate inexistentă. Pe ideea existenței lui Dumnezeu trebuie să se întemeieze morala, dreptul divin, raporturile politice. Totuși acest Dumnezeu nu mai este transcendent, ci devine imanent, este mai degrabă un subconștient colectiv, o rațiune colectivă care ne determină felul de a fi național; Dumnezeu nu mai este deasupra noastră, luminându-ne cu înțelepciunea lui, ci ne-o transmite din spatele nostru, din subteranele inconștientului. „Dumnezeu îi vorbea omului într-o limbă universală, de acum el vorbește în el în limba națională”.²⁹² Ideea revoluționară de constituție universală are și acest temei metafizic, al limbii universale căutată de Lumini, dar este spulberată și transformată într-o idee hilară. „O constituție care este făcută pentru toate națiunile, nu este făcută pentru niciuna, e o pură abstracțiune, o operă școlărească făcută pentru a exersa spiritul după o ipoteză ideală, și care trebuie adresată omului, în spațiile imaginare pe care le locuiește.”²⁹³ Contractul social este o ficțiune periculoasă. Nu a existat niciodată un contract, nimeni nu l-a semnat, nu poate fi dovedit istoric. Acesta este o invenție care duce la ruperea adevăratelor relații sociale, creează oameni care nu se mai simt legați ombilical de valorile supreme ale familiei, religiei, neamului și care vor fi în stare de orice pentru că între ei stă doar o convenție reziliabilă. Așa a fost posibilă Teroarea și, mai târziu, dictatura lui Napoleon.

Totuși, cea mai spectaculoasă recuperare, răpusă de loviturile Luminilor, este recuperarea tradiției în forma cea mai detestabilă de iluminiști a prejudecății. Termenul devenise peiorativ, iar revenirea gânditorilor conservatori asupra lui este un act temerar, o culme a curajului intelectual, o provocare supremă adresată epocii. Până și Kant aderase la ideea eliminării prejudecății, recomanda ieșirea din minorat prin folosirea propriei judecăți. Toate spiritele conservatoare ale epocii, Herder, De Maistre, E. Burke, Renan etc. vor vorbi însă, direct, despre avantajele prejudecății. Prejudecata este acea cugetare „transmisă de la un veac la altul, inteligență ce precede conștiința și pavăză a gândirii – este comoara culturală a fiecărui popor.”²⁹⁴ Această rațiune națională este adevăratul ghid al acțiunii individuale sau colective pentru că oferă doar rețete verificate și care nu vor da greș. Edmund Burke „consideră prejudecata superioară rațiunii și vrea ca reforma să rezulte din prejudecată. Prin prejudecată înțelege a fi predispus să preferi obiceiurile și tradițiile ca fiind familiare propriei societăți și nu a judeca oamenii înainte de a-i cunoaște; prejudecata provine din înțelepciunea latentă; cu alte cuvinte, obiceiurile și tradițiile s-au format treptat, pe parcursul mai multor generații, astfel încât ele reflectă lecțiile pe care oamenii și societatea le-au învățat, una câte una, pe parcursul vieții. Tradițiile s-au menținut întrucât întruchipează înțelepciunea generațiilor și nu a unui sau a unor indivizi. Prejudecata are rolul de ghid în reformarea guvernământului. Aceasta implică păstrarea societății, evitând pericolele inovației. (...) Guvernământul trebuie să reflecte istoria, obiceiurile și prejudecățile unui popor; o formă de guvernământ care răspunde la

---

²⁹² Alain Finkielkraut, *Op. cit.*, p. 20

²⁹³ Joseph de Maistre, *Op. cit.*,

²⁹⁴ Alain Finkielkraut, *Op. cit.*, p. 23

nevoile unei țări se poate dovedi insuficientă în alte țări.”²⁹⁵ Exagerările conservatorilor și tradiționaliștilor, ura lor față de tot ceea ce este modern și străin generează o nouă concepție despre om și va da naștere științelor umaniste și, în parte, științelor sociale. Ei dispar foarte repede din scena intelectuală sau politică, însă lasă niște semințe atât de rezistente care vor germina în toate epocile sub forma diverselor naționalisme și rasisme moderne și contemporane. Goethe, scriitor longeviv, părăsește această tabără etnicistă și îl găsim pledând pentru universalitatea artei bazată pe universalitatea sufletului. Mai mult decât alte domenii ale culturii, arta este chemată să șteargă diferențele naționale, artiștii, poeții, gânditorii fiind invitați să iasă din cadrul național și să creeze pentru universalitate.

Revenind la problema naționalismului, este suficient să prezentăm situația Alsaciei și Lorenei după anul 1870. Acest an marchează sfârșitul războiului dintre Franța și Germania, în urma căruia cele două provincii sunt cucerite de Germania. Acestea erau ocupate de germani, vorbitori de limbă germană și păstrători ai tradițiilor teutone. Ceea ce a urmat a iscat controverse filosofice pentru că lansa o altă luptă: între conceptul de națiune-geniu și conceptul de națiune-contract. Noua administrație germană spera într-un proces facil de asimilare bucurându-se de identitatea culturală, religioasă și lingvistică a populației. Marea surpriză venită de la acești oameni, vorbitori ai limbii lui Herder și Goethe, însuflețiți de viziunea catedralei din Strasbourg, din inimile cărora izburca natural O Tannenbaum! de Crăciun, a fost că au refuzat să accepte tutela germană și s-au declarat atașați în continuare de Franța. Cu toate că nu este un caz singular, acesta este cel mai caracteristic. Delegații ale alsacienilor au venit la Paris pentru a cere sprijinul Franței ori și-au manifestat fără frică atașamentul pentru patria adoptivă în fața autorității germane. „Proclamăm dreptul alsacienilor și lorenilor de a rămâne membri ai patriei franceze și jurăm, atât pentru noi cât și pentru cei care îi reprezentăm, pentru copiii noștri și pentru descendenții lor, să-l revendicăm veșnic și pe toate căile, împotriva tuturor uzurpatorilor”.²⁹⁶ După momentul în care Franța a cedat prin tratat cele două provincii Germaniei, aceiași cetățeni transmiteau legislativului francez care îi părăsise: „Declarăm încă o dată nul și neavenit pactul care hotărăște asupra noastră fără consimțământul nostru... Revendicarea drepturilor noastre rămâne deschisă pentru totdeauna tuturor și fiecăruia, sub forma și în măsura în care ne-o va dicta conștiința... Frații voștri din Alsacia și Lorena, separați în clipa aceasta de familia comună, păstrează Franței, absente din căminele lor, o afecțiune filială până în ziua în care își va relua locul cuvenit”.²⁹⁷ „Locul cuvenit” a fost reluat în 1918, însă noua generație nu mai subscrie valorilor și idealurilor din 1870 și își manifestă atașamentul față de Germania de care acum erau despărțiți. Chiar dacă alsacienii și lorenii nu au rămas consecvenți pe parcursul jumătății de veac scurse, un lucru este dovedit: nu limba, cultura, ereditatea, tradiția este determinantă pentru comportamentul unei populații, ci relațiile de contract, decizia liberă de a face parte dintr-o națiune.

Istoricul român Demeter Marton Attila subliniază că literatura politică din acea vreme prezenta adevărate curente de opinie de susținere sau respingere a ideii statului-contract versus statul-spirit.²⁹⁸ „Istoricii germani (Mommsen, Strauss) au justificat alipirea Alsaciei de Imperiu prin faptul că limba și obiceiurile populației aparțin culturii germane. Omologii lor francezi (Renan, Fustel de

---

²⁹⁵ Adrian Gorun, *Introducere în știința politică*, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 128;

²⁹⁶ *Declarația de la Bordeaux*, apud Alain Finkielkraut, *Op. cit.*, p. 29

²⁹⁷ *Ibidem*

²⁹⁸ Demeter, Márton-Attila, *Naționalism, multiculturalism, minorități naționale*, Cluj Napoca: Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2012, p. 17

Coulanges) au respins acest punct de vedere, spunând că alsacienii au dreptul să rămână francezi dacă iau această decizie politică”.²⁹⁹ Astfel, alsacienii și lorenii, în pofida inconsecvenței, readuc ideea perimată a luminilor de națiune-contract exprimată de Renan deosebit de plastic: „Existența unei națiuni e un plebiscit de fiecare zi.”³⁰⁰ Astfel, nu *Volkgeist*-ul, rasa, cultura, legătura cu pământul este determinantă și supune ordinii sale comportamentele individuale, ci consimțământul, participarea voluntară a fiecăruia este cea care formează națiunile. De partea cealaltă, opiniile lui Mommsen și Strauss, omul este prizonierul rasei sale, al ascendenței din care provine, al limbii și istoriei tribului, departe de a fi independent. Toate îl preced și îi impun un mod de gândire, el aparține națiunii mai mult decât își aparține sieși. Nu ești stăpânul tău, națiunea te posedă. Ești dator față de cultura ta la fel ca față de sângele tău; așa cum nu te poți lipsi de sângele tău, nu te poți lepăda de cultura ta. Cultura nu este o haină pe care o poți schimba, ci una pe care ai moștenit-o și o dai mai departe. Astfel, familia germană are dreptul natural de a-și redobândi membrii ei prin orice mijloace, chiar dacă aceștia nu doresc: este obligația pe care o plătești față de sângele nației.³⁰¹ Identitatea națională se opune voinței cetățenilor și liberului arbitru personal. Renan nu face distincția între naționalism cultural și rasism. În ochii lui, orice le ia oamenilor dreptul de a dispune de propria persoană, de propriul destin este repudiat. „Nu avem dreptul să umblăm prin lume pentru a pipăi craniul oamenilor, luându-i apoi de gât și spunându-le: «Ești sângele nostru, ne aparții!» În afara caracterelor antropologice, există rațiunea, dreptatea, adevărul, frumosul, care sunt aceleași pentru toți.”³⁰²

Modul acesta de a gândi, în descendență conservatoare, este „explozibilul cel mai periculos al timpurilor moderne”³⁰³ pentru că va conduce inevitabil la tot felul de rasisme și, în cel mai bun caz, la totalitarism.

BIBLIOGRAFIE:

1. Aristotel, *Politica*, București: Paidea, 2001
2. Bălcescu, Nicolae, *România supt Mihai Voievod Viteazul*, București: Minerva, 1985
3. Demeter, Márton-Attila, *Naționalism, multiculturalism, minorități naționale*, Cluj Napoca: Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2012.
4. Dieckhoff, A. (2005). *Nation and Nationalism in France: Between Idealism and Reality*. Paper presented at the Workshop: *National Identity and Euroscepticism: A Comparison Between France and the United Kingdom*, University of Oxford, Centre for the Study of Democratic Government, European Research Group http://oxpo.politics.ox.ac.uk/materials/national_identity/Dieckhoff_Paper.pdf
5. Finkielkraut, Alain, *Înfrângerea gândirii*, București: Humanitas, 1992.
6. Goethe, *Arhitectura germană, în Gândirea lui Goethe în texte alese*, București: Minerva, 1973.

---

²⁹⁹ Dieckhoff, A. (2005). *Nation and Nationalism in France: Between Idealism and Reality*. Paper presented at the Workshop: *National Identity and Euroscepticism: A Comparison Between France and the United Kingdom*, University of Oxford, Centre for the Study of Democratic Government, European Research Group http://oxpo.politics.ox.ac.uk/materials/national_identity/Dieckhoff_Paper.pdf

³⁰⁰ Joseph Ernst Renan, *Discours d'ouverture au College de France, Oeuvres completes II*, Calman-Levy, 1947, p.333;

³⁰¹ Germania a manifestat această opțiune în mod constant în istoria ei, de la 1870 până în modernitatea târzie: a se vedea și modul în care și-a naturalizat etnicii germani răspândiți prin Europa de Est după căderea zidului Berlinului.

³⁰² Joseph Ernest Renan, *Ce este o națiune?*, în Raoul Girardet, *Naționalism și națiune*, Iași, Institutul European, 2003, pp. 125-126.

³⁰³ Alain Finkielkraut, *Op. cit.*, p. 36

7. Gorun, Adrian, Introducere în știința politică, Presa Universitară Clujeană, 2003
8. Maistre, Joseph de, Considerații despre Franța, București: Antet, 2010
9. Renan, Joseph Ernst, Ce este o națiune?, în Raoul Girardet, Naționalisme și națiune, Iași, Institutul European, 2003.
10. Renan, Joseph Ernst, Discours d'ouverture au College de France, Oeuvres completes II, Calman-Levy, 1947.